

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2001.
3. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: підручник / За наук. ред. О. Галича. – К.: Либідь, 2001.
4. Кино: Энциклопедический словарь / Гл. ред. С. Юткевич. – М.: Сов. энциклопедия, 1987.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковалів та ін. – К.: ВЦ Академія, 1997.
6. Світова художня культура: Від первісного суспільства до початку середньовіччя: Навч. посібник / О. Щолокова, С. Шип, О. Шевнюк, О. Семашко. – К.: Вища школа, 2004.
7. Словник іншомовних слів / Уклад. Л. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000.
8. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К.: Наук. думка, 1994.

Лідія Тищенко

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'373.46

ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОЇ ЮРИДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Відтворення процесу формування української юридичної термінології у широких хронологічних рамках на фоні державно-правового й етнічно-мовного розвитку суспільства, реконструкція лексичного складу і структури терміносистеми на всіх етапах її історії, показ ретроспективи змін та їхньої динаміки у межах як окремої термінологічної одиниці, так і термінологічних об'єднань – усе це актуальні проблеми й завдання сучасного українського термінознавства в галузі юридичної термінології, невирішення яких суттєво збіднює нашу культурну історію, позбавляє нас можливості прогнозувати розвиток терміносистеми в майбутньому.

Важливим для системного лінгвістичного дослідження цієї групи лексики є період з березня 1917 року до 1933 року. Створення Інституту української наукової мови відкрило новий період у розвитку української наукової термінології, яка вперше в історії української мови розвивається за визначеним планом і з державною підтримкою. Наслідком багаторічної роботи правничо-термінологічної комісії стало видання в серпні 1926 р. “Російсько-українського словника правничої мови” (понад 67 000 слів) [7]. Паралельно питаннями юридичної термінології з середини 20-х років почав активно займатися апарат Нарком'юсту УРСР, прагнучи якнайшвидше видати “Практичний правничий словник російсько-український”. Укладачі С. Веретка і М. Матвієвський увели до його реєстру близько 5 тисяч правничих термінів [6]. Майже одночасно з'явилися два правничі словники: академічний (київський) та нарком'юстівський (харківський). Академічний словник орієнтувався переважно на українські терміни з документів періоду Гетьманщини та з українськомовних актів. Фахівці Нарком'юсту надавали перевагу термінам, співзвучним з їхніми російськими відповідниками.

Першу спробу проаналізувати лексеми процесуально-кримінального права і судівництва здійснив П. Житецький [3]. Аналіз окремих лексем, пов'язаних із правом, з погляду семантики, етимології чи словотвірної будови подано в працях М. Худаша, М. Рогаль, С. Бевзенка, І. Свенціцького, Л. Гумецької та ін.

Лексичну дублетність і словотвірну синонімію на позначення правових понять спостерігають в українській юридичній термінології в радянський період, пор.: **правіж** і **позов**; **захисник** і **оборонець**; **відповідач** і **відповідальник** та ін. Проте, як зауважує О. Сербенська, у 20-ті рр. ХХ ст. синонімічні ряди правничих термінів суттєво скоротилися [8, с. 12 – 13], але повністю не зникли.

Особливої гостроти й актуальності набула нині уніфікація української правничої терміносистеми, яка має на меті поставити її передусім на національну мовну основу, тобто відібрати з-поміж досі вживаних синонімічних термінів найточніший, однозначний. На прикладі тематичних груп правничих термінів спробуємо продемонструвати всю складність відбору відповідного терміна.

У терміносистемі юридичних понять на різних етапах її становлення й розвитку спостерігаються, в основному, ті ж тематичні групи, які відрізняються кількісним складом і семантичним відношенням об'єднуючих слів.

Отже, виокремлюємо такі лексико-тематичні групи (ЛТГ): 1) лексика на позначення загального кодексу законів; 2) тематична група правничих термінів на позначення проведення слідства, слідчих дій та осіб, які їх проводять; 3) тематична група правничих термінів, що означають поняття “суд” та особи, які пов'язані з судочинством; 4) тематична група правничих термінів, що стосуються судових процесів; 5) тематична група правничих термінів, пов'язаних з інститутом свідків; 6) назви злочинів і правопорушень та осіб, які їх здійснюють; 7) тематична група правничих термінів на позначення покарань за правопорушення; 8) назви законодавчих документів.

До першої ЛТГ належать слова на позначення понять загального кодексу законів: *юстиція, правосуддя, правда, судовик, звід (законів), кодекс законів, право на майно, маєткове право, законодавство, правосуддя* та ін. Більшість із цих слів становлять синонімічні ряди, наприклад, на позначення “зведені в одне ціле і розміщені в певному порядку закони” використовували терміни *звід, кодекс, зведення, збірник* [7, с. 54]. На сучасному етапі перевагу віддають терміну *зведення (законів)* [9, с. 77] як найприроднішому для української мови в цьому значенні.

На позначення поняття “фахівець з правознавства, правничих наук, практичний працівник у галузі права” в українській мові вживаються терміни *юрист і правник*. Другий термін особливо був поширений у 20-ті роки ХХ століття. В українській мові терміни *чинність, сила, дія* в правничій практиці розрізняються за вживанням у словосполученнях. Термін *чинність* вживається там, де виконання закону обов'язкове, пор. *набирати (набрати, набувати, набути) чинності*, тобто ставати законним, чинним: *Міжнародна конвенція набула чинності. Постанова суду набрала чинності*. Термін *сила* вживається в значенні дієвість, має коло терміносполучень, співвідносячись у цьому значенні з російським, порівняймо *мати юридичну силу, зворотна сила закону, втратити силу*. “Гетьман стверджує закони й без його санкції ніякий закон не може мати сили” [10, с. 136].

Другу ЛТГ становлять терміни на позначення понять проведення слідства, слідчих дій та осіб, які їх проводять: *слідство, слідчий, допит, розшук, випитування, зізнання, обстеження, обшук, трус, трусанина, арешт, очна ставка, санкція*, наприклад: “...Робити обшукування й арешт у будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як у випадках і в порядку, означених законом” [6, с. 137]; “Слідчий має право: припинити переведення органів дізнання...; приймати справи для переведення досудового слідства і віддавати підозрюваного під суд...” [11, с. 639].

Основну частину цієї тематичної групи складають слова власне українського походження (*лице, присяга, клятва, свідоцтво, признання, сторона, позовник* та ін.). У документах досліджуваного періоду фіксуються і запозичення з латинської мови (*апеляція, протест, касація*) та польської (*скарга*), а також русизми (*донос, донощик, жалобник*). Окремі назви вступають у синонімічні зв'язки (*опит – допрос, допит, випитування* [7, с. 33]; *довід – доказ; свідоцтво – свідчення* та ін.). У сучасній українській мові зафіксовані різні значення цих слів. Частина з них входить до юридичної лексики

без змін у значенні (*свідок, сторона, скарга, позов, протест, довід*), інші вийшли з мовного вжитку (*претенсія, чоломбитня*).

Поруч з лексемою *випиткування* [7, с. 33] почали функціонувати власне українські відповідники: *допит, розпиткування*, а лексичні одиниці *апеляція, протест, касування* розширили коло позначуваних понять.

До третьої тематичної групи належать терміни на позначення понять “суд” та судових посадових осіб і судовиконавців: *Генеральний Суд, Судові Палати, Міровий Суд, Народний Суд, Морські, Волосні, Комерційні, Окружні Суди, Революційний Трибунал, Генеральний суддя, полковий суддя, отаман, гетьман, комісар, нотарій, засідатель, судвиконавець, адвокат, захисник, оборонець, речник, поручник, прокурор, судитель* та ін.

Основним терміном на позначення понять судових органів у документах досліджуваного періоду є слово *суд*. Влада в Україні змінювалась неодноразово, і, як наслідок, змінювались і назви судових установ, наприклад: “*Скасувати всі судові установи, що існували на терені України до встановлення Радянської влади (Генеральний Суд, Судові Палати, Окружні Суди, Міровий Суд, Суди Морські, Волосні, Комерційні й інші), а також усі установи й організації (прокурорський догляд, нотаріат, присяжну й приватну адвокатуру, інститут судових слідчих, судових приставів і т. ін.), що існували при минулих судових місцях*” [4, с. 968-969]. Указані установи отримали назву *Народний Суд, Революційний Трибунал, а також Колегія обвинувателів та правозаступників, дисциплінарні суди, Державна Прокуратура* та ін.

Лексеми на позначення суддів і посадових осіб, пов’язаних із судовою системою, різноманітні за походженням. Основу складають слова, успадковані з праслов’янського періоду (*суд, управа, уряд, суддя, законник*). Серед цієї групи є певна кількість запозичень з латинської (*трибунал, компроміс, канцелярія*), з грецької (*нотарій*), з німецької (*гетьман*). У сучасній мові доля цих слів різна. Частина з них активно функціонує без семантичних змін (*суд, право, суддя, кат, писар, нотарій, канцелярист*), інші вживаються з новим значенням (*компроміс, розправа, уряд, трибунал*), як історизми функціонують лексеми *законник, отаман, осавул*.

До четвертої ЛТГ входять терміни, що стосуються судового процесу: *позивач, позовник, позов, зарука, порука, відвід, справа, справування, вирок, судоустрій, підозра, підозрілий, засуджений, поручительство, порука, зарука* [7, с. 137] та ін.

На позначення певної частини кримінального процесу використовувалися терміни *засуд, засудження і осудження* та *осуд* (вид покарання). Оскільки іменники на –ння для носіїв української мови є звичнішими, ніж іменники з нульовим закінченням, то прийнятими на сучасному етапі вважаємо терміни *засудження і осудження*.

На позначення вироку, присуду вживається слово *ухвала, постановлення* [7, с. 139], *обов’язкова постанова, судовий наказ*, наприклад: “*Судовий наказ можна оскаржити тільки касаційним порядком у кримінально-касаційній відділ округового суду*” [11, с. 642]. У 20-х роках законодавчі органи розійшлися з усіма словниками, вживаючи *присуд* для справ цивільних і *вирок* для справ кримінальних. Це свідчить про хибність уживаних в органах НКЮ зазначених термінів. Присудити можна не тільки землю чи гроші комусь, а й до в’язниці чи й до страти життя. Отже, *присуд* можна вживати і в справах цивільних, і в кримінальних. Адже відомо, що бувають присуди про виправдання, в яких ні до якої кари не засуджують. Тому краще, на нашу думку, застосовувати термін *вирок*, не вилучаючи з ужитку й *присуд*, коли це буде потрібно для різних конкретних випадків.

П’яту ЛТГ складають терміни, пов’язані з інститутом свідків: *доказ, досвід* [7, с. 101], *свідчення, засвідчення, свідцтво, свідок, тасмниця,*

тайна, доведимість (злочину), наклеп, обмова, лжесвідчення, неправдиве свідчення, кривосвідчення, криве свідчення [7, с. 62] та ін.

Дуже часто трапляються в документах слова *свідчення, свідоцтво* (у значенні свідчення). У сучасній мові вживається лише *свідчення*. Не *провадити*, а *переводити* огляд на місці рекомендували вживати члени комісії ВУАН. На сучасному етапі ці два терміни не вживаються.

Термін *давати очну* зафіксований у документах досліджуваного періоду, а до сучасних словників уведено термін *очна ставка* [9, с. 137].

Шосту ЛТГ становлять терміни на позначення злочинів і правопорушень та осіб, які їх здійснюють: *грабіж, пограбування, свавілля, сваволя, неявка, нез'явлення, дряп'яжник, дерун, насильство, зрада, заколот, праволомство, твалт, саботаж, недонесення, несповіщення, неза'явлення та інші*: "Вони /керівники ЦР/ вчинили просто злочинство проти робітників і селян, вступивши в союз з попихачами буржуазії, ... а війська Каледіна б'ють робітників та насилюють їхніх дружин та дочок... Керівники ЦР за допомогою простого насильства й обдурень пошкодили роботі З'їзду..." , "З метою планової боротьби з... спекуляцією, саботажем та службовими злочинами утворено було ... Надзвичайну Комісію..." [4, с. 967].

Особи, які скоювали злочини, називалися: *злочинець, лиходій, правопорушник, праволомець, грабіжник, здириця, дряп'яжник, дерун* [7, с. 24, с. 44, с. 142], *убивець, душолюб, убійник*.

Назви покарань за правопорушення утворюють сьому ЛТГ: *виконання приговору, покарання, кара, провина, провинність, проступство* [7, с. 14, с. 155], *тягар, тягота, важкість, вага* [7, с. 205], *виправдання, увеннення* [7, с. 101], *оправдання, тюрма, темниця, в'язниця, виконання приговору, пеня, збиток, конфіскація, переслідування, судова відповідальність, адміністративні штрафи, засудження, осудження, засуд* [7, с. 149], *осуд* тощо. Наприклад: "Газети, в яких будуть друкуватися неправдиві звістки про Правительство українського народу, треба вважати контрреволюційними і авторів статей чи редакторів тягти до судової відповідальності ... А тих, хто збройною силою намагатиметься захопити владу, арештовувати і віддавати під воєнно-революційний суд" [10, с. 121].

Активно в документах цієї групи функціонує економічна та фінансова лексика. Так, назви грошових стягнень були: *пеня, штрафи, грошові стягнення, стягання, грошова кара, невстойка* [2, с. 688], *міна, вимін, строк платежу* [7, с. 193], *рата* (слово означало і частину плати, що припадає на певний термін, і строк платежу) [2 с. 688], наприклад: "Про такси грошових стягань за лісове праволомство" [1, с. 333], "...одержавши заяву про стягання, судовий виконавець мусить відправити довжникові повістку... Коли судвиконавець виїздить поза місце свого перебування, вартість переїзду, й добові гроші він мусить поділити в рівних частинах між усіх стягувачів, а не брати з кожного всю суму. Це мусить зменшити витрати на стягання" [5, с. 1113]. Більшість цих термінів зафіксовані в сучасній українській мові.

Назви офіційних документів становлять восьму ЛТГ: *закон, акт, конституція, кодекс, грамота, договір, запис, опис, приказ, оповіщення, повідомлення, оголошення (проголошення), оповістка, оповідь* [7, с. 96], *постанова, резолюція, декрет, універсал, декларація, директива*. Законодавчі акти найвищих органів державної влади та управління Української держави в перші роки її існування називалися *декретами* (*Декрет про мир, Декрет про землю*). В українській мові термін *конституція* на позначення *основного закону держави* з'явився в середині XIX століття і продовжує активно вживатися на сучасному етапі її розвитку.

Юридична лексика відображає характер правових інститутів, що існували в досліджуваній період. Її розвиток безпосередньо пов'язаний

з історією форм правового й політичного життя українського народу. У зв'язку з цим в юридичній терміносистемі спостерігається тенденція до переходу в пасивний словник.

Об'єднуючись, тематичні групи утворюють ту чи іншу мікросистему термінів, які обслуговують відповідну галузь юриспруденції: адміністративне право, цивільне процесуальне право, конституційне право, судове право, кримінально-процесуальне право.

Отже, українська юридична термінологія пройшла складний шлях розвитку і в семантично-структурному плані становить цілісну систему, яка виявляється насамперед у спроможності бути засобом спілкування у сфері правово-політичного життя того часу, а також в існуванні відповідних лексико-тематичних груп.

Література

1. Амчиславський Я. Адміністративні штрафи за 99 арт. К. К. // Червоне право. – Харків, 1926. – №8–9.
2. Дністренко В. Українська цивільна термінологія // Червоне право. – Харків, 1928. – № 13–14.
3. Житецький П. Г. Вибрані праці // Філологія. – К., 1987.
4. Матвієвський М. Огляд найголовніших законів та актів Радянського Уряду України про радянське державне будівництво й судоустрій за час 1917–1927 рік // Червоне право. – Харків, 1927. – №20–21.
5. Наказ судовиконавцям // Червоне право. – Харків, 1927. – №24.
6. Практичний правничий словник російсько-український. Склали Веретка С., Матвієвський М. Зредагував Мазуренко Ю. – Харків, 1926.
7. Російсько-український словник правничої мови за ред. А. Ю. Кримського. – К.: ВУАН, 1926.
8. Сербенская А. Развитие украинской юридической терминологии после Великой Октябрьской социалистической революции: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Львов, 1965.
9. Тараненко О., Брицин В. Російсько-український словник (сфера ділового спілкування). – К., 1996.
10. Україна в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів (1900 – 1941). – К., 1996.
11. Філін Н. Кримінально-процесуальний кодекс // Червоне право. – Харків, 1927. – №13.